

“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Тилов Файзулла Эшқулович,
Термиз иқтисодиёт ва сервис университети
мустақил тадқиқотчиси

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ТАШКИЛ ЭТИЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Мақолада Сурхондарё вилоятида XIX асрнинг охири–XX аср бошларида пахта хом ашёсини қайта ишлаш саноатининг вужудга келиши ва Термиз пахта тозалаш заводи-нинг қурилиши тарихий адабиётлар асосида баён этилган. Туркистоннинг Россия империя-си томонидан босиб олиниши, бу ўлкада йирик корхоналарнинг вужудга келиши ва ёллан-ма меҳнатнинг жамоавий ҳолда уюштирилиши, бу эса мавжуд хунармандчиликни касодга учратган. Туркистон халқ хўжалигининг асосини ташкил этган хунармандчиликнинг ўрнин и деҳқончилик, айниқса пахтачилик базасида йириклашган ишлаб чиқариш корхоналари эгаллай бошлаганлиги мақолада ёритилган.

Калит сўзлар: Туркистон, Бухоро, Сурхондарё, капитализм, саноат, корхона, қишлоқ хўжа-лиги, пахта, солиқ тизими, бозор, беклик, ака-ука Матчинбоевлар.

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье, на основе исторической литературы, описывается возникно-вление в конце XIX – начале XX веков в Сурхандарьинской области отрасли по переработке хлопка-сырца и строительство Термезского хлопкоочистительного завода. Оккупация Туркестана Российской империей, создание в этом крае крупных предприятий и коллек-тивная организация наемного труда, нанесли ущерб существовавшим ремеслам. В статью подчеркивается, что ремесленничество, составляющее основу народного хозяйства Турке-стана, стало вытесняться крупными производственными предприятиями, основанными на земледелии, особенно на хлопководстве.

Ключевые слова: Туркестан, Бухара, Сурхандарья, капитализм, промышленность, предпри-ятие, сельское хозяйство, хлопок, налоговая система, рынок, бекство, братья Матчинбоевы.

SIGNIFICANCE OF ESTABLISHMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN SURKHANDARYA REGION

Annotation. This article, based on historical literature, describes the emergence in the late XIX-early XX centuries in the Surkhandarya region of the industry for the processing of raw cotton and the construction of the Termez cotton ginning plant. The occupation of Turkestan by the Russian Empire, the creation of large enterprises in this region and the collective organization of hired labor caused damage to the existing crafts. The article emphasizes that handicrafts, which form the basis of the national economy of Turkestan, began to be replaced by large industrial enterprises based on agriculture, especially cotton growing.

Key words: Turkestan, Bukhara, Surkhandarya, capitalism, industry, enterprise, agriculture, cotton, tax system, market, beks, Matchinboev brothers.

Кириш.

Россия империяси ва совет давлати ўлкада пахта етиштиришни кўпайтириш билан бирга уни қайта ишловчи саноат корхоналарини қуришга, яъни пахта тозалаш заводларига эътибор берди. XX асрнинг 30-40-йилларида Совет иттифоқида пахта мустақиллиги учун кураш йилларида пахта тозалаш саноатини ривожлантиришга ва асосий мақсад чекка ўлкаларни ўз назоратида ушлаб туриш, маҳаллий аҳолини больше-виклар тарғиботига бўйсундириш эди. Шу мақсадда пахта монополияси ўрнатилди. Бунинг учун бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини Россия ҳисобидан таъминлаш сиёсати қўлла-нилди. Аҳоли эҳтиёжлари учун зарур озиқ-овқат маҳсулотларини марказий ҳудудлардан ташиб олиб келиш масаласида ҳам транспорт муҳим восита бўлиб хизмат қилди. Ўзбекистонда темир йўл соҳаси Совет ҳокимияти даврида назоратга олиниб, асосан, ўлкадаги хом-ашё захираларини марказга ташиб кетишга мўлжалланган эди. Шунингдек, Россия империяси ва совет ҳокимияти йилларида бу ерда транспорт тизимининг ривожланиши, итти-фоқнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилди. Бу борада хом ашё маҳсулотларини ташиб кетиш ва ҳарбий салоҳиятни мустаҳкамлаш марказ томонидан асосий мақсад сифатида белгилаб олинган эди. Шунга қарамай, темир йўлларнинг пайдо бўлиши Ўзбекистон учун ижобий аҳамиятга эга бўлди. Чунки, у ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган эди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

XIX асрнинг охири-XX аср бошларида Россия империяси ўлкада пахта етиштиришни кўпайтириш, саноат корхоналарини қуриш, XX асрнинг 30-40-йилларида совет иттифоқида пахта сиёсатини олиб борилиши масалари тўғрисидаги маълумотлар Ўзбекистон Миллий архивининг қуйидаги бир қатор жамғарма (фонд)ларидаги ҳужжатларда ёритилган: Ўз МА, Р-83-фонд, 3-рўйхат, 51-йиғма жилд, 5-варақ; Ўз МА, Р-837-фонд, 15-рўйхат, 57-иш, 15-варақ; Сурхондарё вилоят давлат архиви, 95-фонд, 12-рўйхат, 5-иш, 94-варақ; Сурхондарё вилоят давлат архиви, 95-фонд, 12-рўйхат, 6-иш, 39-варақ; Сурхондарё вилоят давлат архиви, 70-фонд, 1-ёзув, 16-иш, 38 варақ; Бойсун тумани жорий архиви.

Чағаниён вилоятида тўқимачиликнинг маркази Дарванги шаҳарчаси ҳисобланган

Мазкур мақолани ёзишда Ш.Н.Ульмасбаев, Е.Л.Виленский, О.Азимов, З.Мирзаев, Қ.Авлиёқулов каби тарихчи ва манбашунос олимларнинг асарларида Россия империяси ва Совет иттифоқи даврида саноат корхоналари, пахтанинг хом ашё маҳсулоти сифатида

Ўлкада пахта тозалаш заводларида қайта ишланиши тўғрисидаги маълумотлар илмий жиҳатдан тадқиқот доирасида тадқиқ этилди.

Мустақиллик йилларида С.Н.Турсунов, Э.О.Қобулов, Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров, Ф.Амоновларнинг тадқиқотларида ҳам мавзуга тегишли материаллар келтирилган.

Тадқиқот методлогияси. Ушбу мақолада қатор методлар—қиёсий таҳлил, даврий кетма-кетлик, тари-хийлик, тизимлик, холислик тамойиллари асосида баён этилган бўлиб, Сурхондарё воҳасида саноат корхоналарининг ўрни ва уларнинг бугунги кундаги ҳолати ҳам татбиқ қилинган.

Таҳлил ва натижалар.

Сурхондарё вилояти - Ўзбекистон республикасининг қадимий воҳаларидан бири демакдир. Сурхондарё нафақат маданият, санъат, илм-фан ривожланган воҳа, балки хунармандчилик, савдо-сотиқ тараққий этган вилоят ҳамдир. Вилоятда ишлаб чиқарилган хунармандчилик маҳсулотлари хорижий давлатлар бозорида ўз харидорига эга бўлган.

Тарихий ва археологик манбаларга қараганда, Сурхондарё ўрта асрларда, асосан, икки мулклик, яъни Термиз ва Чағаниён ҳудудлари аҳолиси тўқимачилик саноати учун зарур бўлган қўйчилик ва пахтачилик билан шуғулланганлар. Илк ўрта асрларда, араб ва форс манбаларида Термиз ва Чағаниён вилоятларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар орасида жўндан тўқилган кийимлар, гиламлар бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Чағаниён вилоятида тўқимачиликнинг маркази Дарзанги шаҳарчаси ҳисобланган. Бу шаҳарча Бандихон-сарой

Термиз ва Чағаниён мулкларида тўқимачилик, кулолчилик билан бирга шишасозлик ва металлга ишлов бериш жадал ривожланган

атрофида жойлашган ҳозирги Қумқўрғон тумани Бандихонсойнинг Сурхондарёга қўйилиш жойидадир. Дарзанги аҳолисининг катта қисми мовут ишлаб чиқариш хунармандлари бўлганлар, улар иссиқ кийимлар, жўн гиламлар тайёрлаганлар.

Воҳада тўқимачилик билан бирга кулолчилик ҳам ривожланган. Бу иш билан нафақат Термиз, Чағаниён каби йирик шаҳарлар усталари, балки кичик шаҳарларда ҳам шуғулланганлар. Вилоятда ишлаб чиқарилган кулолчилик маҳсулотлари ўзининг ниҳоятда пишиқлиги, нозик дид билан сақланиши, турли хил расм ва безаклар билан безалиши жиҳатидан, бошқа ҳудудларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан ажралиб турган [1,Б.1].

Термиз ва Чағаниён мулкларида тўқимачилик, кулолчилик билан бирга шишасозлик ва металлга ишлов бериш жадал ривожланган. Буни Шеробод, Термиз, Бударач ва бошқа жойлардан топилган ашёвий далиллар исбот этиб турибди. Термиз ва Чағаниён

ликлар шишасозликнинг моҳир усталари бўлишган. Ҳозирги кунда бутун жаҳонни ўзининг ишлаб чиқарган шиша идишлар билан диққатини тортаётган чинликлар, ўтмишда шишага ишлов беришнинг баъзи бир сирларини Термиз ва Чағаниён усталаридан ўрганишган. Бу тўғрисида америкалик машҳур олим Э.Шоффер чин манбалари асосида яратган “Самарқанднинг олтин шафтолилари” асарида юқоридаги таъкидлаган фикримизни келтириб ўтади.

Кўҳитанг, Бойсунтоғ ва Боботоғдан топилган турли хил темир қолдиқлари, конлар ва кончилар маҳаллалари воҳамиз аҳлининг темир буюмлар тайёрлаш борасида ҳам машҳур бўлганлигини кўрсатиб турибди.

Тарихий манбаларда келтирилишича, илк кушонлар давридан бошлаб, жанубий Ҳисор тоғларидан табиий бойликлар ва уларни айрибошлаш муҳим аҳамият касб этган. Мавжуд археологик далилларга кўра, милоддан аввалги II-I асрларда Бойсунтоғнинг жанубий ёнбағирларида, Кўҳитанг тоғларида темирчи усталарнинг дастлабки маҳаллалари вужудга келган. Бу жараённинг янада ривожини ўрта асрларга оид Тўда ва Хўжақошқарон конлари ва у жойлардаги мавжуд кончилар устахоналари мисолида кузатиш мумкин. Бойсунтоғ атрофларида темирчилик ўзининг юқори сифатли темир буюмлари билан машҳур бўлган. Шу боисдан ўрта аср манбаларида Басанднинг (Бойсуннинг) сифатли темири, баъзан олтинга тенглаштирилган. Эритилган темирлар шаҳарларга олиб келиниб, махсус устахоналарда қайта ишланган. Шаҳарларда махсус темирчилар маҳаллалари бўлган. Хусусан, X-XII асрларда Термиз шаҳрининг работ қисмида темирчилар маҳалласи қарийб 8 гектар майдонни эгаллаган.

Иқтисодий меҳнат тақсимооти ва ишлаб чиқарувчиларнинг мулк эгаларига айланиши бозор иқтисодиётининг вужудга келишига асос бўлган

Шунингдек, қадимдан Бақтрия-Тоҳаристон каби давлатлар заргарлик билан ҳам шуғулланганлар. Бунинг исботи сифатида, Сополлитепа, Жар-қўтондан топилган турли-туман металл буюмлар, ҳамда Кушон даврига оид Далварзинтепа олтин буюмлари хазинаси фикримизнинг исботидир.

Сурхондарё воҳаси ҳунармандлари томонидан тайёрланган маҳсулотлар қўшни давлатларга, жумладан Парфия, Сўғд, Чин-Мочин, Озарбайжон ва бошқа қўшни давлатларга чиқарилган ва юқори баҳоланган [1, Б.2-3].

Маълумки, қадимда Туркистон ўлкаси аҳолиси асосан деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғуллангандир. XX аср бошида капиталистик муносабатларнинг асосида йирик ишлаб чиқаришнинг кенг ёйилиши ва Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олинishi бу ўлкаларда ҳам йирик корхоналарнинг вужудга келишига олиб келган. Йирик корхоналарнинг вужудга келиши ва ёлланма меҳнатнинг жамоа кўринишида уюштирилиши мавжуд маҳаллий ҳунармандчиликнинг инқирозга учрашига сабаб бўлган.

Жаҳон иқтисодиётида янги капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг кириб келиши ва капитализмининг мамлакатлар ривожига таъсири, айниқса ишлаб чиқаришнинг кўпгина соҳаларини техникалаштириш ёки янги технологияларни қўллаш жадаллашган, жаҳон бозорида рақобатнинг кучайиб бориши сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг талабини ошириб борган.

XX аср бошларида Бухоро амирлигида ташкил этилган барча корхона ва заводларни мантқиқий жиҳатдан тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. Булар: шахсий корхоналар, йирик фабрика ва заводлар, майда корхоналар ҳамда ҳунармандчилик артелларига бўлиш мумкин [2, Б.51].

1905 йилда пахта тозалаш заводларининг сони 9 тани ташкил этган. Баъзи манбаларда эса ўлкадаги пахта тозалаш заводлари сони 35 та эканлиги айти ўтилади. Мазкур заводлар йилига 2500000 пуд пахтани қайта ишлар эди. Биринчи жаҳон уруши бошланиши пайтида амирлик ҳудудида 50 дан ортиқ корхоналар мавжуд бўлиб, шулардан 26 таси пахта тозалаш заводларини ташкил этган. Ушбу даврда барча турдаги саноат корхоналарининг майдони ва унда ишлаётган ишчи-ларнинг сони, корхона қайси фирма ва ширкатга қарашлилиги, корхонанинг жиҳозланиши ва ходимларига бўлган эътибор билан бир-биридан фарқланган. Ўлкадаги заводларнинг асосий қисми янги ташкил этилган шаҳарларда жойлаштирилган [2, Б.2-3].

Бу эса Туркистонда халқ хўжалигининг асосини ташкил этган ҳунармандчилик ўрнини деҳқончилик, айниқса, пахтачилик базасида йирик-лашган ишлаб чиқариш корхоналари эгаллаган. Ижтимоий меҳнат тақсимооти ва ишлаб чиқарувчиларнинг мулк эгалари

айланиши бозор иқтисодиётининг вужудга келишига асос бўлган. Бу жаҳон тараққиётида объектив ҳолат ҳисобланган [3, Б.7].

XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистонда пахтачиликни ривожлан-тиришга алоҳида эътибор берилган бўлиб, бу албатта ўша пайтда воҳанинг иқтисодий жиҳатдан, яъни саноатни тараққий эттириш орқали мавжуд хом ашёни қайта ишловчи корхоналарни барпо этиш, табиий минерал бойликлардан фойдаланиш ва бутун Совет Иттифоқи манфаати йўлида хизмат қилишга сарфлаш ҳам давлат дастуридаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланган. Айниқса, бу ерда пахтачиликни аввало пахтачилик ва у билан боғлиқ бевосита тармоқларни ривожлантиришни, ишлаб чиқариш воситалари, электр энергия, ирригация тармоқларини ривожлан-тириш, минерал ўғитлар билан таъмин-лайдиган ва унинг маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланадиган корхоналар қурилишига эътибор берилди. Саноат ишлаб чиқаришнинг 90% и қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашганлиги сабабли республика саноати бир томонлама ривожланиш йўлига мослашиб борганлигини кузатамиз.

Мамлакатимизда советларнинг II съездида (1927 йил март) Иттифоқнинг саноатлаштириш дастури асосида республикада тўқимачилик саноатини шаклантириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноатнинг янги тармоқларини ташкил этиш, электрлаштириш режасини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналарини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, қурилиш саноатини ривожлантиришнинг режа ва дастурларини ишлаб чиқди [4, С.103].

1927 йил ноябр ойида Ўзбекистон компартиясининг III съезидида “ЎзССР-ни саноатлаштиришдан асосий мақсад, бир тарафдан саноат объектларини бевосита қуриш эҳтиёжи бўлса, иккинчи тарафдан СССРнинг саноатлаштириш жараёнида фаол иштирок этишдан иборат” [5, С.99] деб белгиланган. Ўша даврда РКП(б)нинг X съезидида “чекка ўлкалардаги маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда янги саноат объектларини қуриш бўйича аниқ режалар ишлаб чиқариш” [6, С.254] зарурлиги топширилган эди.

Бу даврда Ўрта Осиё енгил ва озиқ-овқат саноатини, кейинчалик эса оғир саноатнинг баъзи тармоқларини, ёқилғи-энергетика, қишлоқ хўжалик машинасозлиги, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш каби Ўрта Осиё иқтисодий районини асосий ихтисослаштириш билан бевосита боғлиқ бўлган тармоқларини ривожлантириш зарур эди. Аммо, шунга қарамай марказ яна биринчи эътиборини “пахта комплекси” саноати тармоқларини кучайтириш, бу эса ўз навбатида, оғир саноатнинг ёқилғи-энергетика базасини ривожлантиришни, қурилиш саноати ва қурилиш ашёларини ишлаб чиқаришни йўлга

қўйишни талаб этарди. Бу эса, 1929 йил ноябрь ойида ВКП(б) МҚнинг “СССРнинг пахта мустақиллиги ҳақида”ги қарори Ўрта Осиёда зудлик билан пахта хом ашёси (инвентарь)ни ишлаб чиқарувчи заводлар қуришга тез орада амалга ошириш зарурлиги билдирилган [7, С.88]

Янги саноат қурилиши эса анчагина маблағни талаб этиши натижасида иттифоқдош республикалар раҳбарияти марказга мурожаат қилиб, ёрдам пули олишга ҳаракат қилишди. Биринчи беш йилликда Ўзбекистон халқи хўжалигига ажратилган маблағнинг катта қисми саноатга (288,4 млн.рубль), яъни жами маблағнинг 26%и берилди. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон саноатига бутун Ўрта Осиё республикаларига мўлжалланган маблағнинг катта қисми ажратилган эди. Агар бунини 100% деб оладиган бўлсак, шундан 1925-1928 йиллар мобайнида Ўзбекистон 56%, Туркманистон 28 %, Қирғистон 14 %, Тожикистон 2% олган [8, С.11].

Совет ҳукумати томонидан катта маблағларнинг асосан оғир саноатни ривожлантиришга ажратилишидан асо-сий мақсад, аслида давлат бюджетига бир неча йилдан сўнг катта миқдорда даромад келтиришида эди.

Бунда саноатлаштиришнинг сунъий жадаллаштирилиши маъмурий тазйиқ ўтказиш, рақам кетидан қувиш каби салбий оқибатларга олиб келди. Бу эса саноат қурилиши сифатига сезиларли таъсир кўрсатар эди. Мавжуд саноат базалари қайтадан таъмирланаётган бўлса-да, кўпчилигида эса эски корхоналар қайта тикланди. Шундай бўлсада, 1926-1928 йилларда республикада бир қатор янги саноат соҳалари вужудга келди. Масалан, Бекободда гишт заводи, Қувасой ва Жиззахда оҳак заводи, Қувасой ва Бекободда цемент заводлари қурилди.

✕
**1926-1928 йилларда
республикада бир қатор
янги саноат соҳалари
вужудга келди**

✕

Ҳақиқатан, совет даврида воҳада пахта етиштириш кескин суръатда ўсди. 1914 йилда- 4400 гектар 1925 йил – 6903 гектар 1930 йил – 50.000 гектар

—

Шунингдек, республикада пахтачиликни ривожлантиришда кимё заводларининг ўрни муҳимлиги ҳисобга олиниб, 1926 йили Қарши селитра конларида завод қуриш тўғрисида қарор қабул қилинган. Ушбу қарорга қараганда, 1929 йили селитра конлари Бош пахта қўмитасида Ўрта Осиё “ХимРУД” трести бўлимига ўтди. Бу трест муҳандис Ефимов томонидан таклиф қилинган жойларда 6 та кимё заводи қурди. Булар: Казбитепада 1-сонли; Деновда-Қургонтепа 2-сонли; Деновда-Супаратепа конида 3-сонли; Қаршида-Хушвақтепа конида 5-сонли; Қургонтепа конида 6-сонли заводлари эди [9,5-варақ]. Олиб борилган барча чора тадбирларга қарамай оғир саноат режаси 1929 йилда бажарилмади. Саноатдаги ускуналарнинг камлиги, дастгоҳларнинг кўплари эскилиги, техник малакали мутахассисларнинг озлиги, ишчилар томонидан иш қолдиришларнинг кўплиги бунга сабаб бўлган [10,15-варақ].

Совет ҳукуматининг асосий мақсади чекка ўлкаларни ўз назоратида ушлаб туриш, маҳаллий аҳолини большевиклар тарғиботига бўйсундириш эди. Шу мақсадда пахта монополияси ўрнатилди. Бунинг учун бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини Рос-сия ҳисобидан таъминлаш сиёсати қўлланди. Аҳоли эҳтиёжлари учун зарур озиқ-овқат маҳсулотларини марказий ҳудудлардан ташиб олиб келиш масаласида ҳам транспорт муҳим восита бўлиб хизмат қилди. Туркистонда пахтачиликни ривожлантириш мақсадида 1923 йил 23 августда собиқ шўро ҳукумати қарори билан Бош пахта қўмитасига ички бозордан 10 млн. пуд хом пахта ва 3 млн. пуд пахта толаси сотиб олиш вазифаси топширилди. Ушбу топшириқни амалга ошириш фақат темир йўл транспорти зиммасига юклатилди. Натижада темир йўл транспор-ти тармоқлари орқали 8 млн пуд ғалла, 227 вагон (50 млн.аршин] ману-фактура, 110 вагон шакар, 32 вагон чой, 150 вагон шиша ва идиш-товоқлар, 40 вагон резина буюмлар (калиш ва бошқалар), 300 вагон ёғоч жўнатиш режалаштирилди [11,94-варақ].

Совет ҳокимияти йилларининг дастлабки йилларидан бошлаб темир йўл тизимида жиддий ўзгаришлар қилишга ҳаракат қилди. Хусусан, Сурхондарёда пахтачилик ривожига бўлган эътибор, уни қайта ишловчи саноат корхонасини қуришни тақозо этар эди. Ҳақиқатан, совет даврида воҳада пахта етиштириш кескин суръатда ўсди.

1914 йилда- 4400 гектар

1925 йил – 6903 гектар

1930 йил – 50.000 гектар [12, С.17].

Пахта экиладиган майдонларнинг ўсиб бориши, уни қайта ишловчи корхоналар қуришни тақозо қилди. Шуни қайд этиш лозимки, архив ҳужжатларида қайд этилишича Туркистондан Россияга олиб кетилаётган юклар орасида пахта хомашёси етакчи ўринни эгалланган.

Биргина, 1919 йили Туркистондан Россияга 3.150.000 пуд пахта хомашёси жўнатилган. 1920 йил Туркистондан марказдаги тўқимачилик фабрикаларига 8,565 вагонда 4.283.000 пуд пахта толаси юборилган [13, С.50]. Бу кўрсаткич 1921 йилда бир кунда 121 вагонлаб пахта хомашёси жўнатилган [14, Б.96].

Темир йўл транспортининг қулай ва арзонлиги совет давлатига халқ хўжалигини зудлик билан тиклаш имкониятини берди. Темир йўл тарнспортини асосан марказ манфатига бўйсундирилди. 1922 йил 16 майда Бош пахта қўмитаси ва Темир йўллар комиссарлиги ўртасида шартнома имзоланди. Мазкур шартномага асосан Туркистондан пахта ташиб келтириш ва у ердаги корхоналарга зарур маҳсулотлар етказиб бериш режаси белгиланди. Шунга кўра, Темир йўл комиссарлиги бутун йил давомида ҳар уч кунда иккита эшелонда пахта ташиб бериш мажбуриятини олди [14, Б.102].

Туркистонда пахтачиликнинг ўсиб бориши, аҳоли истеъмоли учун зарур бўлган озиқ-овқат ва қурилиш материалларини Россиядан келтириш чораларини кўрди. 1923 йилда темир йўл орқали Россиядан 8 млн пуд ғалла, 227 вагон(50 млн аршин) манфактура, 110 вагон шакар, 32 вагон чой, 150 вагон шиша ва идиш-товоқлар, 40 вагон резина буюмлар(калиш ва бошқалар), 300 вагон ёғоч жўнатиш ишлари олиб борилган [15,39-варақ].

1924 йилдан бошлаб Когон-Самсоново-Термиз темир йўлини тузатиш ишларига эътибор қаратилгани ҳолда, 1926 йилда узунлиги 33 кмни ташкил этувчи Термиз-Жарқўрғон темир йўли қурилиши бошланди.

20-йилларда Термиз дарё порти орқали юк ташиш оборотининг ўсиб борганлигини кузатиш мумкин. Термиз шаҳри пристани орқали 29 минг тонна турли хил юк, 9 минг тонна пахта, 1000 тонна

металл, 4 минг тонна цемент, 22 минг тонна нефть маҳсулотлари, 19 минг тонна ёғоч, ўтин ташилди. Мана юкларнинг маълум бир қисми темир йўл орқали олиб келинса, анча иқтисодий самара берар эди. Шу сабабли, Термиз станциясидан Амударёгача Термиз дарё порти учун узунлиги 11 км бўлган темир йўл шохобчаси қурилиши амалга оширилди. Туркистон ҳарбий округи талаби билан ҳарбий мақсадлар учун Термиз станциясида ҳарбий майдон қурилди ва унинг ёнигача ҳарбий эшелонларга юк ортиш ва тушириш учун темир йўл тортилди. Мазкур ҳарбий мақсадга қурилган темир йўл 1994 йилгача ҳеч қандай таъмирлашларсиз фаолият юритди [16, -Б.275].

1925 йилининг иккинчи ярмида узунлиги 248 км бўлган Термиз-Душанбе темир йўли қурилишига 3 млн сўм маблағ ажратилди

Шу йили Термиз станцияси 4 та темир йўл шохобчасига эга эди. Шулардан иккитаси қабул қилиш ва жўнатишга мўлжалланган, биттаси вагонлар туришига, яна биттаси эса ҳарбий қўшинларга хизмат қилиш учун қурилган. 20-йилларда поездларнинг юк ташиш оғирлиги 450 тоннадан ошмаган. Поездларнинг юк тортиш вагонлари сони 20-25 тадан иборат бўлиб, ҳаракат тезлиги 13 км/соатни ташкил қилган. Бекатлар ўртасидаги алоқа Морзе алифбосига асосланган телеграф орқали амалга оширилган [17].

Совет давлати Ўрта Осиё республикаларида ягона темир йўл линиясини ташкил этиш ва янги темир йўл тармоқларини қуришга алоҳида эътибор қаратди. Шаҳар ва портларни бирлаштириш мақсадида Амударё (Самсоново) – Термиз (1925), Термиз-Душанбе (1929-1932) бунга мисол бўла олади.

1925 йилнинг иккинчи ярмида узунлиги 248 км бўлган Термиз-Душанбе темир йўли қурилишига 3 млн сўм маблағ ажратилди. Бу темир йўл тармоғи 1931 йилда тугалланди ва Тожикистон Ўзбекистон темир йўллари тармоғига уланди [18, С.11.].

Биз юқорида қайд қилганимиздек, совет давлати ўлкада пахта етиштиришни кўпайтириш билан бирга уни қайта ишловчи саноат корхоналари қуришга ҳам жиддий эътибор қаратди. 30-йилларда Совет Иттифоқида пахта мустақиллиги учун кураш йилларида пахта тозалаш саноатини ривожлантиришга 145 млн сўмдан ортиқ маблағ ажратилди. Мана шу маблағларнинг маълум бир қисми мавжуд корхоналарни қайта қуришга ажратилди. Масалан, Термиз пахта тозалаш заводиди қайта жиҳозлашга 17985 минг сўм капитал маблағ сарфланди. Ажратилган маблағлар эвазига заводда дизель электростанция биноси, сув минораси қурилиб ишга туширилди. Албатта, қилинган меҳнат ўз самарасини берди. Агарда, 1914 йилда вилоятда жами 14400 кг пахта толаси ишлаб чиқрилган бўлса, 1931 йилга келиб 21945 тонна пахта толаси ишлаб чиқарилди, яъни вилоятда пахта толаси ишлаб чиқариш қарийиб 20 марта ўсди [19,38-варақ].

Сурхондарё воҳасида амалга ошаётган бу иқтисодий ўзгаришлар, республикада бошқарув тизимида олиб борилаётган режа ва кўрсатмаларга ҳам боғлиқ эди. Бунга республикада Тошкент шаҳрига

×
**Агарда, 1914 йилда
ВИЛОЯТДА ЖАМИ 14.400
КГ ПАХТА ТОЛАСИ ИШЛАБ
ЧИҚРИЛГАН БЎЛСА, 1931
ЙИЛГА КЕЛИБ 21945 ТОННА
ПАХТА ТОЛАСИ ИШЛАБ
ЧИҚАРИЛДИ**

1927 йилда Бош пахтачилик қўмитасининг механик усталари фойдаланиш учун топ-ширилди, булар Ўрта Осиё республикаларида жойлашган пахта тозалаш ва мой заводларини технологик жиҳозлаш учун эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқаришга мўлжалланган эди. Эҳтиёт қисмлари билан биргаликда пахта секциялари, тола ва жун титиш ускуналари ҳам ишлаб чиқиладиган бошланди. Улар биринчи йиллари хорижий намуналар бўйича ва жуда кам миқдорда ишлаб чиқрилган эди. Бу халқ хўжалиги оғир саноатида пахтачилик комплексининг муҳим тармоқларидан бўлган қишлоқ хўжалиги машина-созлигини ташкил этишдаги муҳим ишлардан эди.

Умуман олганда, Совет иттифоқида оғир саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш мақсадида пахта тозалаш ва ёғ-мой саноати корхоналарини механизациялаштирди, натижада пахта тозалашга кетадиган вақт тенг ярмига қисқартирилди, пахта тойлашни яхшилаш ҳамда тойпахта ҳажмини кичрайтириш (оғирлигини ошириш) ҳисобига бир қатор заводларда Совет давлатида саноатлашган заводлар

учун вагонларга илгаридан ҳам анча кўп пахта юкланадиган бўлди. Компартия ва совет ҳукумати томонидан хом ашё яқинига завод ва фабрикалар қуришнинг режа ва курслари ишлаб чиқилди. 1927-1932 йилларда пахта тозалаш саноатида янги, замонавий технологиялар билан таъминланган. Деновда 81-сонли, Янги Урганчда-84, Карманда-76-сонли заводлар ишга тушди. Барча пахта тозалаш заводлари тез-тез қайта таъмирланиб турилди, натижада заводларда ишлаб чиқариш ҳажми ошди. 1932 йилга келиб битта пахта заводи бир йилда ўртача 6 минг тонна пахта толаси етказиб бериш юкланиши, Иттифокнинг пахтага бўлган талаби ва эътибори юқорилигидан далолат беради. Ҳар бир пахта тозалаш заводи 1931-1932 йилларда, октябрь инқилобидан олдинги даврга нисбатан 5,5 маротаба кўп маҳсулот бера бошлади. Совет давлатининг қатъий топшириғи асосида пахта толаси ишлаб чиқариш республикада ўсди. 1932 йилга келиб Совет давлати миқёсида етиштирилган жами пахта толасининг 61 и Ўзбекистонга тўғри келган. Ирригация ва суғориш тармоқлари ишларининг ўсиши ҳам таъмирлаш базаларини кенгайтириш билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилди.

Шунингдек, республика партия ва ҳукуматининг ҳудуд саноат тармоқларини ривожлантириш бўйича кўрган чора-тадбирлари тез орада ўз самарасини кўрсатди. 1928-1932 йилларни ўз ичига олувчи биринчи беш йилликда белгиланган вазифаларнинг қутилгандан кўра муваффақиятли бажарилиши марказнинг иқтисодий манфатлари йўлидаги ютуғи эди. Халқ хўжалигидан капитал жамғармалар миқдори беш йил ичида 204 млн. Рублни ташкил этди. Бу эса илгариги йилларга, яъни 1924-1928 йилларга қараганда 2,6 маротаба кўп эди. Саноатнинг

Ўзбекистон темир йўлларида электр билан ҳаракат қиладиган янги электровозлар ишлай бошлади

асосий фондлари бу даврда 3 барабар ортди. Шу жумладан оғир саноатнинг асосий фондлари 4,6 барабарга ошди [20, Б.13].

Сурхондарё округида пахта тола-сининг кескин ўсишида Денов пахта тозалаш заводининг ҳам ҳиссаси бор. Мазкур корхона Термиз-Душанбе темир йўл тармоғининг ишга тушиши билан бевосита боғлиқ. Термиз-Душанбе темир йўлининг қурилиши натижасида Самарқанд-Китоб-Шаҳ-рисябз, Қарши-Дарбанд-Бойсун-Сари-осиё, Термиз-Денов-Душанбе почта алоқа тизими ҳам яхшиланди.

Худди шу даврда Ўзбекистон темир йўлларида электр билан ҳаракат қиладиган янги электровозлар ишлай бошлади. Йирик бекатларда вагонларни саралашда қулай бўлган махсус мосламалар, чим дўнгликлар, контейнер майдонлари қурилди. Катта масофаларда темир йўл линиялари қайта таъмирланди. Поездларнинг ҳаракат тезлиги оширилиши эвазига юк ва йўловчилар ташиш ҳажми кўпайди. 30-йилларда Сурхондарё ҳудудида янги темир йўл тармоқлари қурилди. Термиз-Келиф, Шўрчи-Денов, Термиз-Регар йўналишлари қайта таъмирланди. Янги темир йўл тармоқлари қурилиши натижасида мамлакат марказини хомашё билан таъминлаш, халқ хўжалигини тиклаш, тайёр маҳсулотларни ташиш, ёқилғини саноатини ривожлантириш имконият-лари яратилди [21, С.46].

Темир йўл тизимида муҳим ўзгаришлар бўлаётган бир паллада иккинчи жаҳон уруши бошланди. Бу даврда фронтни озиқ-овқат,

кийим-кечак, қурол-яроқ ва ҳарбий қўшинни ташишда темир йўлчилар алоҳида хизмат қилдилар. Худди шу даврда Сурхондарё ер ости бойликларидан унумли фойдаланиш, хусусан кўмир билан таъминлаш мақсадида Тўда кўмир конига темир йўл тортиш борасидаги ишлар олиб борилди. Сурхондарёдаги иккинчи кўмир кони бўлмиш Тўда конини ишга тушириш 1942-1944 йилларда амалга оширилди. 1942 йил 4 сентябрда район ижро-қўмининг 43-сонли қарорига асосан Тўда кўмир кони темир йўли қурилиши учун 264,23 гектар ер ажратилди. Сайроб қишлоқ кенгашидан “Ленин” жамоа хўжалигидан 80 гектар, Калинин жамоа хўжалигидан 35 гектар, Ворошилов жамоа хўжалигидан 13 гектар, Хўжабулғон қишлоғи ҳудудидаги Тельман жамоа хўжалигидан 23 гектар, Зарбдор жамоа хўжалигидан 38,68 гектар, Трактордан 50 гектар, Молотов жамоа хўжаликларидан 23 гектар ер ажратилган [22]. Бу ерга мамлакатимизнинг турли кўмир саноати корхоналаридан юзлаб мутахассислар оилалари билан кўчириб келтирилди. Тўда темир конини Болдир темир йўли билан бирлаштириш учун темир йўл қурилиши ҳам юборилди. Ҳозирги Музработ, Шеробод туманлари орқали Тўдага темир йўл олиб бориш ишида вилоятнинг минг-минглаб меҳнаткашлари сафарбар қилинди. Бир неча минг кубометр тупроқ ишлари бажарилди. Темир йўл излари Россиядан келтирилди. Лекин 1944 йилга келиб кўмир ҳавзалари фашист босқинчиларидан озод қилингач, бу ишлар тўхтатилди. Тўда кўмир кони шахтаси маҳаллий саноат тасарруфига топширилди [23, Б.18].

Иккинчи жаҳон уруши йилларида темир йўл орқали Россиянинг турли ўлкаларидан саноат корхоналари ускуналари ва ишчи-техник ходимлари Сурхондарё вилоятига ҳам эвакуация қилинган. Кўчириб келтирилган саноат корхоналари асосан темир йўл тармоғига уланган Термиз шаҳри ва Денов туманига жойлаштирилди. Масалан, Украинанинг Кировоград областидаги ўсимлик ёғи ишлаб чиқарадиган заводнинг ускуналари “Боку-Вольф” 15 босмадаги қозон, гидронасос, 5 валикли валсофка, суткасига минг тонна чигит майдалаш қувватига эга бўлган шелешетин ва шунга ўхшаш жиҳозлар олиб келиб ўрнатилган. Бундан ташқари уруш йилларида фронт яқинидаги ҳудудлардан аҳоли эвакуацияси қилиш ва

фронтда озиқ-овқат, кийим -кечак ва фронт эҳтиёжи зарур бўлган бумлар ҳам айнан темир йўл тизими орқали амалга оширилган. Эътибор беринг биргина Сурхондарё вилоятидан 41,5 минг киши фронтга жўнатилди. Уруш йилларида 20709 киши вилоятга кўчириб келтирилди. Бундан ташқари Россия Федерациясининг ўзида салкам 60 минг, шу жумладан Уралда 22.600 минг киши, Сибирда 9000 ўзбек ишчилари ишлади. Сурхон воҳаси аҳолиси 1943 йил март ойига келиб Давлат Мудофаа фонди учун 6 минг бошдан ортиқ қорамол, қўй, эчки, 31250 пуд дон, 1125 кг асал ва майиз, 1937 пуд қуруқ мева, 30 минг литр муссалас, фронт бубртмасини бажарётган Тошкент ишчилари учун 46 вагон озиқ-овқат юбордилар [23, Б.14].

Хулоса.

Хулоса қилиб айтганда, Совет давлати пахтачиликни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратган бўлса ҳам, аммо республика ҳаётида саноатни ривожлантириш хом ашёни қайта ишловчи корхоналарни барпо этиш, мавжуд табиий минерал бойликлардан фойдаланиш ва уни бутун иттифоқ манфаати йўлида хизмат қилишга сарфлаш ҳам совет давлати дастуридаги асосий вазифалардан бири эканлигини архив ҳужжатлари, жорий матбуот нашрлари материалларига таянган ҳолда таҳлил этиш мумкин.

Сурхон воҳаси ҳудудида темир йўл транспортининг пайдо бўлиши ва ривожланиши узоқ йиллик тараққиётга зга бўлди. Ўзбекистонда транспорт тараққиёти билан боғлиқ манбаларнинг далолат беришича, темир йўл транспортининг ривожлантирилиши жамият тараққиётига, унинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий жиҳатдан ривожланишига муҳим ҳисса қўшган.

ТЕМИР ЙЎЛЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ЎЗБЕКИСТОН УЧУН ИЖОБИЙ АҲАМИЯТГА ЭГА БЎЛДИ

Ўзбекистонда темир йўл соҳаси Совет ҳокимияти даврида назоратга олинди, асосан, ўлкадаги хом-ашё заҳираларини марказга ташиб кетишга мўлжалланган эди. Шунингдек, Россия империяси ва совет ҳокимияти йилларида бу ерда транспорт тизимининг ривожланиши Марказ манфаатларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилди. Бу борада хом ашё маҳсулотларини ташиб кетиш ва ҳарбий салоҳиятни мустаҳкамлаш марказ томонидан асосий мақсад сифатида белгилаб олинган эди. Шунга қарамай, темир йўлларнинг пайдо бўлиши Ўзбекистон учун ижобий аҳамиятга эга бўлди. Чунки у ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган эди.

Шунингдек, XX аср 30-40 йилларида амалга оширилган Ўзбекистон иқтисодиётидаги оғир саноат тармоқларининг ривожлантирилиши республика аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида маълум ижобий ўзгаришлар бўлишига сабаб бўлди. Аммо, Ўзбекистон Совет Иттифоқининг саноатлаштирилиши ва унинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга муҳим ҳисса қўшса-да, Россия империяси даврида бўлгани сингари асосан хом ашё етказиб берадиган республика бўлиб қолаверди. Бу ҳолатни ёки жараёни Сурхондарё воҳаси мисолида ҳам юз берганлиги ва кўпроқ хом ашёни етказиб беришнинг пахта тозалаш заводлари, ёғ ишлаб чиқариш корхоналари, гўшт комбинатларига ихтисослашганлиги билан қайд этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қобилов Э. Сурхондарё саноатининг илк одимлари.-Тошкент: Жайхун, 1993. -Б.1.
2. Амонова Ф. Бухоро амирлиги иқтисодиётига тарихий назар (XIX аср охири -XXаср бошлари).-Тошкент: "Yangi nashr", 2013.-Б.51, 51-52.
3. Мирзаев З., Қобилов Э. Сурхондарёда пахтачилик ва пахта тозалаш заводи тарихи.-Термиз: Жайхун, 1996.-Б.7.
4. Ульмасбаев Ш.Н. Промышленное развитие Советского Узбекистана.-Ташкент, 1958. -С.103.
5. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и постановлениях съездов, второе, дополненное издание. -Ташкент: Узбекистан, 1968.-С.99.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, изд. 8-е, т.2., -М.: Политиздат, 1970. -С.254.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.2.-М., 1967.-С.88.
8. Виленский Е.Л. Ликвидация безработицы и аграрного перенаселения в Средней Азии и Казахстана. (1917-1932гг).-Алма ата: Наука, 1980. -С.11.
9. Ўз МА, Р-83-фонд, 3-рўйхат, 51-ийғма жилд, 5-варақ.
10. ЎзМА, Р-837-фонд, 15-рўйхат, 57-иш, 15-варақ.
11. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 95-фонд, 12-рўйхат, 5-иш, 94-варақ.
12. Сельское хозяйство области за годы Советской власти.-Термез, 1967. - С.
13. Декреты Советской власти. -М., 1973. - С.50
14. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. Тошкент: Университет, 2002. -Б. 96,102.
15. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 95-фонд, 12-рўйхат, 6-иш, 39-варақ.
16. Турсунов С., Қобулов Э. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. - Тошкент: Шарқ, 2004.-Б.275.
17. Ленин байроғи, 1991 йил, 28 июнь.
18. Социально-экономическое развитие Узбекистана за годы Советской власти.-Ташкент: Узбекистан, 1984.-С.11.
19. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 70-фонд, 1-ёзув, 16-иш, 38 варақ.
20. Азимов О. КПСС халқлари қардошлик оиласида совет Ўзбекистонининг социал-иқтисодий тараққиёти. -Самарқанд, 1985.-Б.13.
21. Социально-экономическое развитие Узбекистана за годы Советской власти. - Ташкент: Узбекистан, 1984. - С.46.
22. Бойсун тумани жорий архиви.
23. Авлиёкулов Қ. ва бошқалар. Сурхон юдузлари. - Тошкент: "А.Қодирий нашриёти". 1995.-Б. 18.